

RADOVI

KNJIGA XI
1990.

Branko Tošović
Posudbenice kao element
istorijske skitacije u romanu
„Petar Prvi“ A.N. Tolstog,
223-239

SARAJEVO 1990.

Бранко Тошовић

ПОСУБЕНИЦЕ КАО ЕЛЕМЕНАТ ИСТОРИЈСКЕ СТИЛИЗАЦИЈЕ У
РОМАНУ "ПЕТАР ПРВИ" А. Н. ТОЛСТОЈА

Можда је страни елеменат у лексици најупечатљивија одлика рускога језика прве половине XVIII стољећа. Наиме, никада до тада није дошло до тако јаког утицаја других језика, нити су у таквом броју и ширини језик заплуснуле позајмице. А све је резултат промјена у цјелокупном друштвеном животу, промјена условљених европеизацијом Русије. Петар Први од самог почетка своје владавине видио је да се Русија не може пробудити из "азијатског" сна без радикалних измјена. Схватио је такође да се више не може затварати у своје оквири, у своје православље, нити се модерна држава може стварати на темељима непросвијећености, примитивизма и заосталости. Стога је предузео енергичне мјере да "пробије прозор у Европу", да Русију извуче из вјековног мрака и од ње направи модерну и јаку државу. А то се није могло остварити без угледања на западноевропске земље и преузимања свега оног што је руској држави недостајало и било неопходно.

Петар Први је почео да спроводи реформе у најразличитијим сферама друштвеног живота, понекад немилосрдно и окрутно обрачунавајући се са присталицама старе традиције, навика и обичаја. Увео је низ новина у војсци, администрацији, обичном животу, науци, култури, умјетности, образовању...

И, логично, један такав прображај читаве друштвене структуре по страним узорима није мимоишао ни језик. У њему су се одразиле све битније измјене, реформе и новине. У томе периоду руски ће језик претрпјети велике промјене, осјетиће силан утицај западноевропских језика из којих ће на разне начине и различитим путевима у његов рјечник продријети велик број ријечи, стварајући ново поглавље у историји овог језика.

Многе позајмице биле су неопходне. Појавили су се нови предмети, нови појмови и појаве, па је то требало назвати туђим именима или дати своје. Најчешће је рјешење било оно прво. Велик број нових ријечи био је терминолошког карактера. Од ријечи што су ушле у Петрово доба Бартошевич је установио да је 1/4 административна терминологија (углавном њемачког поријекла), 1/3 војна (из француског и дијелом из њемачког), затим долази помор-

ска лексика (највише из холандског и енглеског) - 2, 30. Иначе, највише је било новина у администрацији и војсци. Овај период у развоју руског језика Виноградов назива "процесом политехнизације руског језика" (4, 54). Осим те политехнизације, запажено је да је са европеизацијом живота дошло и до појаве ријечи из обичног и друштвеног живота ("галстук"), које су, као и претходне, продирале у руски различитим путевима: кроз преводе, усменим путем и проширењем веза са западном Европом.

Говорећи о контактима руског језика у XVIII вијеку, Биржакова истиче да је за Петрово доба карактеристична "поликонтактност" (3, 174): постојање живих веза (усмених и писмених) са низом европских језика сјеверне германске гране (њемачки, холандски, енглески, дански, шведски) и гране романске (француски и италијански), са западним словенским језицима (пољски, чешки), украјинским и бјелоруским, а такође снажан и директан утицај класичних језика (активност Слав.-гр.-лат. академије). Њен је закључак да су језички контакти 18. в. битно измијенили количинске карактеристике руског језика, да је дошло до међусобног утицаја руске и стране лексике и стварања семантичких дублетних јединица (289).

Ово су само неке карактеристике утицаја западноевропских језика на руски, утицаја који је довео до тога да се у оквиру ондашњег језичког израза формирала нова струја (у нашој анализи - трећа) са страним ријечима. У овоме раду наш задатак није да говоримо о језику XVIII ст., али га не можемо ми-монћи.

Пошто је једна од особина језика прве половине XVIII в. била снажно продирање страних ријечи у руски, под утицајем европеизације, у нашој анализи пошлели смо од претпоставке да се то одразило и у језику "Петра Првог". Када смо утврдили да је ова претпоставка тачна, прихватили смо се анализе на основу које смо дошли до закључка да су позајмице узимане из два разлога. Прво, писац је, свјесно и несвјесно, употребљавао стране ријечи које су онда ушле у руски језик због неопходности аутентичности и вјеродостојности приказивања догађаја и збивања, и то у случајевима када је немогуће било другачије назвати појаву, предмет, појам. То су историзми страног поријекла. Друго, Толстој се користио страним ријечима не због тога што није имао избора, што није могао другачије рећи, што је морао употребити ту и ниједну другу ријеч, већ зато што је, полазећи од своје умјетничке замисли, у језик често, умјесто савремених ријечи које су биле изгубиле експресију, а поготово историјску патину, и постале стилски неутралне, уносио старе лексеме и изразе карактеристичне за језички израз времена владавине цара Петра Првог. Ове ријечи зваћемо архаизмима страног поријекла. У првом случају не ради се о опонашању, у другом је у питању стилизација. Она може бити само онда када постоји оправдана претпоставка да је дата ријеч употребљена за опонашање. Сви термини, све стране ријечи које су сада историзми не улазе у стилизацију, јер нити можемо доказати нити се можемо увјерити да употребом, рецимо, ријечи "барон" (372. итд.)¹ или "кавалерист" (480.), "ретрашемент" (490) писац опонаша, стилизује а не да нужно употребљава те ријечи. Дакле, никако се не

може тврдити да је то стилизација, односно може се тврдити, али се не може доказати. Међутим, употребом ријечи типа "баталија" (125, 603, 656...) ми већ можемо доказивати да је опонашање, а не нужно коришћење, пошто је писац имао могућност да употреби савремену ријеч домаћег поријекла "бой", "битва".

У сваком случају, и ова трећа језичка струја (пored оне домаће и црквено-словенске) веома је присутна у роману "Петар Први", било у облику историзама било архаизама.

Рећи ћемо нешто о броју посуђеница у оно доба и у самом дјелу. Према мишљењу Биржакове количина страних ријечи која је ушла у руски језик у 18. в. доста је велика (3, 83). По прорачунима, који не морају бити и потпуно исцрпни, укупан број позајмица у томе вијеку износи 8.500 јединица, које су на руском терену дале још око 3.000 дериватних ријечи. Од тога броја 52% отпада на Петрово доба и 30-те године, 27% на 40-те и 60-те године, а 21% на последњу трећину. Шкљаревски истиче да се од тих позајмица из Петрова доба данас сачувало више од једне четвртине (23, 18). Код Замкове (6, 172) нашли смо 4.504 позајмице и 649 дериватних ријечи (дакле, свега 5.153) које су из прве половине XVIII вијека.

Каква је ситуација са овим дјелом? Из њега смо извадили више од 450 ријечи, за које смо претпоставили да би могле бити примљене у Петрово доба из западноевропских језика. На основу рјечника Н. Смирнова (15) констатовали смо да је од тога броја у Петрово доба примљено око 230 ријечи, од чега историзама око 170, а архаизама шездесетак. Дакле, историзама 75%, архаизама 25%, што сматрамо да одговара укупном односу. Напомињемо да у овај број нису укључени дериватни лексеми, јер се творбом ријечи по страним обрасцима нисмо бавили. Свакако, ове цифре не могу бити коначне и потпуно тачне (ми смо настојали да извадимо све оно што се односи на нашу тему, али смо, вјероватно, због обимности и компликованости посла, неке примјере пропустили).

Многе ријечи што су ушле у руски језик почетком XVIII ст. сада се активно употребљавају у савременом језику. Такве су, на примјер: аллеја (590), амур (380), артиљерија (234), астроном (89), аттестат (258), аудијенција (285), балласт (345), баталјон (67) батареја (234), биржа (307), бомбардировање (446), бригада (512), гаранција (446), гарнизон (373), гаубица (485), геометрија (89), дама (312), депутација (454), диверзија (512), дивизија (376), диспозиција (455), дистанција (656), император (661), инжењер (230), инкогнито (257), инструмент (188), ирегуларни (480), кавалерија (660), кампанија (616), кандидат (259), капитал (328), килватер (650), комендант (422), комисија (372), компанија (195), компас (577), конвој (621), крејсировање (579), крендел (630), куријер (617), марш (616), медицина (387), модель (560), навигатор (204), пардон (678), парол (608), патрон (526), персона (213), пират (650), табакерка (589), реванш (603), репутација (391), салфетка (257), секретар (291), трактат (387), фаворитка (367), фонтан (75), фортуна (392), фураж (571), ескадрон (604)... Међутим, ми ова лексичка средства не убрајамо у стилизацију, јер не можемо доказати да их

је писац свјесно употребио да би опонашао појаву страних ријечи у 18. стољећу. Можемо само претпоставити да је извјестан број оваквих савремених лексема у роману написан због своје појаве у вријеме када се радња романа догађала, али никако не смијемо тврдити да се ради о стилизацији - за то аргумената немамо.

Иако у овој струји преовладавају историзми (споменули смо проценат од 75 одсто), ријечи страног поријекла посуђене из других језика што су временом изашле из активне употребе (из разлога које смо већ раније истакли), нећемо о њима говорити, премда чине срж ове треће струје, и у језику с почетка 18. вијека и у језику дјела.

У лексици о којој говоримо архаизми се могу груписати према ономе шта означавају: апстрактне ријечи, називи предмета, називи људи, називи просторија, придјиви итд.

1. Апстрактне ријечи

Петрова епоха дала је значајан допринос обогаћену апстрактне лексике. Развитак науке, умјетности, културе, јачање образовања и многобројне реформе у друштвеном животу пратила је појава преузимања из западноевропских језика све већег броја ријечи које су означавале апстрактне појмове, посебно у оним случајевима када је било веома тешко или немогуће образовати домаћи лексем.

Међутим, овај дио лексике ушао је у руски језик и почео да се све више употребљава и поред тога што је, у већини случајева, у руском језику већ било ријечи које су означавале те апстрактне појмове, тако да је дошло до стварања дублетних ријечи - једне су биле домаће, друге стране.

У роману овакво стање потврђује низ примјера.

Једна од чешћих ријечи - архаизама страног поријекла је "в и к т о р и я". Овај лексем латинскога поријекла појавио се у Петрово доба иако је у језику већ одавно постојала адекватна ријеч "победа". У то доба запажено је било привремено истискивање из активне употребе (нарочито у дворским круговима) старих руских ријечи новим посуђеницама (23, 18). Тако је било и саријечју "победа". Левин истиче да ријечи као "викториа" на први поглед могу изгледати сасвим сувишне, јер нису баш неопходне (7, 114). Међутим, сматра он, овакве ријечи биле су слободне од оних представа и асоцијација које су биле везане за старе ријечи. Касније су се старе ријечи, ослобођене од тежине пријашњих представа, могле вратити у језик.

Такав је био положај овог израза за побједу. У роману налазимо и домаћу и страну варијанту, што чини још један синонимски пар у роману. Навешћемо неколико примјера са архаизмом:

Не весело томно думается боярину у окошечка... "... от этой войны само собой ждать нечего, кроме конечного разорения, сколько ни таская по Москве

в золоченых телегах богопротивных Нептунов и Венерок во имя преславной виктории на Неве..." (546) Александр Данилович вдруг рассердился: - После морской виктории подплывает флагман, с пальбой, с продырявленными парусами, - что ж ему в усть Фонтанки швартоваться (567)? Вельми преславная морская виктория в усть-Неве майя пятого дня, тысячу семьсот третьего года... (576). Корабли эти недавно были взяты у шведов, - виктория случилась неожиданная и весьма славная... (651). Виват! Господину бомбардиру - виват - с великой викторией... (659). Эскадроны, царь, Меншиков, шведские знамена промчались вдоль всего осадного войска, оравшего: "Урра! Виктория!" - во все варварские глотки... (666).

У размишљања бољара (први примјер) унесена је нова ријеч "виктория" не зато што су је они употребљавали. Бољари су били присталице старог живота, обичаја и традиције, па су се упорно противили свему новом што је уводио цар Петар. Видимо да и на његове војне походе нису благонаклоно гледали. Супротстављајући се новинама и одбацујући све што је долазило из Европе, они су истовремено били противници новина и у језику. Међутим, они су се понекад користили посуђеницама, најчешће на плану ироније када је требало, као у овоме случају, показати према нечему свој подруглив став.

У осталим примјерима говори се о поморским биткама, дакле, о војним пословима, у које су, поред администрације, највише подрле стране ријечи.

Саоднос "виктория" - "победа" свакако је интересантан, али његова анализа захтијевала би шири простор.

Има низ ријечи којима Толстој показује ондашњу европеизацију писаног и говорног језика високих слојева. Једна од њих је и "к о н ф у з и я", за коју Виноградов каже да је полонизам, да се у епоси Петра Првог учвршћује у језику и да тада улази у "норму књижевне употребе" (4, 57). Појаву оваквих ријечи он објашњава промјенама у одијевању, опћењу, васпитању, начину живота, које су пратили нови називи и појмови. Иначе, Виноградов, као и Смирнов, архаизам објашњава руском ријечју "замешательство", док Нестеров узима синоним "поражение" (9, 26). Примјери из "Петра Првог" најбоље ће нам показати о каквом се значењу ради.

Войда в столовую, он велел Ягужинскому рассказывать о конфузии... Павел Ягужинский рассказал о потере всей артиллерии, о гибели в Нарове тысячи всадников шереметьевской конницы, о гибели пяти тысяч солдат... (501). Что ж они, - надеются: я после сей конфузии буду просить мира?... Конфузия - урок добрый... (502) Потерпели конфузию - ладно! (503). Туда, на овладение Невой, и обратились усилия с осени семьсот второго года. Апраксин... все лето разорял Ингрию, дошел до Ижоры и на берегу быстрой речки... разбил шведского генерала Кронгиорта, отбросил его на Дудергофские холмы, откуда тот в конфузии отступил за Неву в крепостцу Ниеншанц... (522).

У осталим примјерима, (534, 570, 573, 603) у питању је пораз. Према томе, Толстој је равноправно примјењивао овај архаизам у оба значења. Интересантно је да Рјечник АН (14) уопште не спомиње "пораз". Додајмо још и то да

Смирнов указује на то да је ријеч "конфузия" цар Петар употребљавао у својим актима (Писма и бумага).

Паралелизам у употреби позајмица и руских ријечи током прве половине XVIII стољећа може се осјетити и у употреби ријечи за означавање примирја. Код Толстоја наћи ћемо архаизам "армисциция", упоредо с којим се у то доба активно употребљавало "перемирье" (4, 61). Застарјелу ријеч "армисциция" први пут смо нашли на 337. страни, па пошто је доста неразумљива, писац даје објашњење, али не, што је интересно, ријечју "перемирье" већ описно "унятие оружия на время".

Степанова истиче да Толстој не тежи тачној репродукцији значења језика прошлости. Као аргумент она узима стране ријечи "сикурс", "галант" и "политес" (18, 175). По њеном мишљењу значење посљедње двије ријечи није у сваком контексту исто. У неким случајевима оне означавају начин живота, док су у другим томе веома блиске, али се са њим не подударају. Ми бисмо додали: не само да се не подударају већ се понекад и битно разликују. Наши примјери са 64. и 89. стране показују да је писац ону другу ријеч употребљавао и у значењу "љубавник" и "галант" (баш тако стоји у нашем преводу - 20, 112). Истина, ово ћемо наћи у њеном другом раду (19, 131), али нам је ту мало чудна њена тврдња да је таква употреба погрешна (у односу на језик епохе) када знамо да Толстој у самом роману каже:

... за последнее время вместо грешного и стыдного названия - любовник - нашлось иноземное приличное слово галант... (64).

У ствари, Степанова као да полемише са овом Толстојевом тврдњом (јер је и наводи), мада нам не даје никакве аргументе. У рјечнику Н. Смирнова стоји само ово: галантъ - фр. галант, обходительный. Ожегов (10), Пољанец (13) и Рјечник АН (14) немају ову ријеч. А Нестеров наводи да је у роману чест синонимски пар галант - учтивость (9).

Једна друга, међутим, тврдња В. Степанове неоспорно је погрешна. Када говори о томе да су у роману нешто ограничене у употреби оне ријечи страног поријекла које су обичне у данашњем језику, иначе довољно познате савременом читаоцу, као примјер узимајући чињеницу да је у једном од раних концепата романа искориштена ријеч "етикет" блиска значењу "политес", она тврди да у роману не постоји ријеч "етикет" (19, 131). Исто мишљење наћи ћемо и у другом раду (18, 275), гдје се каже да се она "не сусреће у роману". У раду на корпусу нисмо обратили пажњу на овај лексем, али смо га при вађењу примјера, успут, ипак нашли на једном мјесту:

Так как по правилам этикета он не мог присутствовать за королевским столом, поэтому в обед и ужин сидел рядом в комнате и позванивал шпорами (622).

Ово нас упозорава на то да при навођењу броја употријебљених ријечи у дјелу будемо веома обазриви. Наравно, у претходном примјеру "етикет" налази се у пишевом говору те има савремену употребну вриједност. Иначе,

слажемо се са њеним закључком да "етикет" нема ону стилску боју коју посјеђује "политес" и да избор ријечи попут "политес", "галант" и сличних не може бити случајан, пошто дају Толстоју могућност да на стилском плану опонаша "живу језичку црту Петрова времена" - злоупотребу страних ријечи, која је била карактеристична за одређене социјалне кругове.

Ево у каквом се окружењу појављује ријеч "политес":

К дочери найми деву из слободы - учить политесу и танцам... (228). Вот-это политес... Сделай в доме политес изрядный... (309). ... для обучения политесу и грамоте... (548). ... по всему французскому политесу ударил перед собой левой ногой и низко помахивал шляпой... (563).

Што се тиче архаизма "с и р у к с", Степанова га узима као примјер ријечи које су биле типичне за Петрово доба а које су касније заборављене и изашле из употребе, истичући да се не једном сусреће у роману, и то не у значењу "помощь", као у споменицима Петрова времена (савремени рјечници такође га тако објашњавају - 14), већ "нападение, отпор". Ово потврђује и наш примјер са 597. стране:

Если достоверно, что генерал Шлиппенбах стоит в Вазенберге, - раньше, как через неделю, нельзя ожидать его синкурса... (597).

У Смирновом рјечнику стоји само "помощь". Осим тога, тај рјечник и рад Биржакове (3) упозоравају нас на то да се ова ријеч у 18. в. писала са два к.

Опонашањем појаве у руском језику великог броја дублетних парова руских и страних ријечи почетком XVIII стољећа добијен је, између осталог, и синонимски пар "бат а л и я" - "бой", "битва". Овдје треба напоменути да је руски војни рјечник почетком XVIII вијека примио у свој састав огроман број страних ријечи. Употреба лексема "баталня" одговара употреби у Петрово доба, када је та ријеч имала различите спојеве са другим ријечима као "кровавая", "славная" (3, 108). У дјелу Книга Марсова или воинских дел" (3, 108), написаној 1713. године, налазимо ово: "О 9 часу пред полуднем генеральная баталня началась". У "Петру Првом" стоји:

...дабы с божьей помощью генеральной батални взять реванш за конфузию при Клиссове (602-603).

У роману ћемо наћи и на спојеве "потешная баталня" (125), "фальшивая баталня" (665), "конфузная баталня" (666) итд. Иначе, ријеч је дошла из француског преко пољског језика.

Одосталих апстрактних ријечи споменућемо још неке, дајући објашњења према Рјечнику АН (14).

Ассамблея

бал, общественное собрание в эпоху Петра I (366, 560).

Дефилей

дефиле (282, 284).

Прожект

проект (97, 317-2, 328).

Кумпанство

компания (в 1-м значении). На 249. страни Толстој даје објашњење: товарищество. На истој страни употријебљена је још два пута, а такође је налазимо на 344. и 420.

Оказия

благоприятный случай (549).

Плезир

удовольствие, забава (309, 380, 567).

Регламент

письменное донесение о ходе боевых действий войск (612).

Фейервейк

писац објашњава: огненная забава (60, 392, 426, 431, 578).

Экзерциция

Смирнов: упражнение (67, 83, 92).

2. Називи предмета

Јазик Петрова времена био је карактеристичан и по томе што је из западноевропских језика за означавање одређених предмета посуђивано више назива. Опонашање ове појаве налазимо и у језику романа. Један од примјера је назив ножа што се ставља на врх пушке. У руски језик је из француског, а преко пољског, ушла ријеч "багинет" (Петар Први је употребљава у својим списима - 12, 103), међутим, током времена она је изашла из активне употребе. У исто вријеме, почетком 18. вијека, из њемачког, и опет преко пољског, долази "штык" (првобитно "штых" промијенило се у "штык" под утицајем глагола "тыкать" - 22). Ова ријеч задржала се у савременом руском језику. Обје ријечи Толстој употребљава (првом опонаша, а за другу можемо претпоставити да опонаша):

Учили неразрывному строю, как в войсках у принца Савойского, ровному шагу, дружной стрельбе, натиску с примкнутыми багинетами (398-399). Солдаты, помахивая вздетой шапкой селедкой или куском сала, кричали: "Эй, швед, закуса есть!" (606).

"Багинет" стоји и на странама 465, 470, 493-3, 513, 527, 569, 608...

У оно доба неке посуђенице имале су друго значење. Увођењем таквих ријечи Толстој је показао да је добро проучио језик Петрове епохе (и постао његов велики познавалац). Сада знамо шта значи "мануфактура", међутим, у 18. стољењу ова ријеч означавала је фабрику, првенствено текстилну (14). У овом значењу "мануфактура" је у роману употријебљена на неколико мјеста:

Чем нас удивят европейские страны? Мануфактуры у вас? Позовем англичан, голландцев. Своих заставим. Не оглянетесь - будут у нас всякие мануфактуры (511). Много народу работало теперь на новозаведенных

мануфактурах... (545). Родитеља, Ивана Артемича, дома не случило, био је у отъезде по своим мануфактурам (631).

Иначе, "мануфактура" је дошла у руски преко пољског (а у овај из латинског) - 103.

Неке ријечи што спадају у ову групу Толстој веома ријетко употребљава и притом их, ако су мање разумљиве, још појашњава. Такав је случај са архаизмом "шпейзезал":

Подмигнув затанувшим дыханием иноземцам, он повернулся... и через сени прошел в шпейзезал - столовую палату... (167).

3. Називи људи

Споменућемо само неке ријечи из ове групе.

Глумац се назива "комедиант" и "актер". Прва ријеч дошла је преко пољског из немачког (15), док друга није постојала у Петрово доба (17, 90). На страни 551. у двије сусједне реченице наћи ћемо и један и други облик (изузев жеље да се створи разноврсност казивања не видимо други разлог за употребу у једном случају архаизма, а у другом савременог лексема):

Новинка будет изрядная... Театр... Не совсем, конечно, как при французском дворе... Там, в Версале, во всем свете преславные актеры, и танцоры, и живописцы, и музыканты... А здесь - я одна, я и трагедии перекладывай с французского на русский, я и сочиняй - чего недостает, я и с комедиантами возись...

Пауткин истиче да би ријечи каснијег поријекла као "артист" биле у роману неоправдани анахронизам. Међутим, ипак видимо да Толстој не дијели такво мишљење.

Не знамо када су се у Русији први пут појавили бријачи и фризери (можда баш у Петрово доба), али је руски језик почетком XVIII вијека за означавање тога звања примио из пољског ријеч "цирюльник" (пољско "sugulik" од лат. "chirurgus" трансформисало се на руском терену под утицајем ријечи са суфиксом -ик, 22).

В прогулке, где на снегу, как кошма, валялись обстриженные волосы, - зазывали народ цирюльники шелкали ножницами (27). Проедешь две-три верстры... тихие чистенькие дома, потешная вывеска пивной, медный таз цирюльника над дверью (260). В конце стола суетился полячок - цирюльник, намыливая остриженные бороды, брил... (288).

Његов савремени еквивалент "парикмахер", који се исто тако појавио у Петрово доба (из немачког *Perücke-Macher*, 22), такође налазимо у Толстојевом роману:

На четвертую ночь он все же улизнул из дворца, - вместе со своим парикмахером и лакеем, - переодетый в деревенское платье, с наклеенной бородой (622).

Осим тога, писац у роману употребљава још једну страну ријеч, која, истина, није ушла у руски језик почетком 18. вијека, али је зато архаизам. То је "куафер":

С куафер чистое наказание: на всю Москву один. На масленой дамы по неделе дожидались, а которые загодя-то причесанные так и не спали на столе... (311).

Сањка је дошла из иностранства па је могла донијети ту ријеч. Можда је зато употријебљена, тим прије што се налази у њеном говору.

Дакле, стилизационим поступком романописац ствара још један синонимски низ, у коме су све три ријечи страног поријекла.

Неке ријечи што употребљава аутор дјела нисмо нашли ни у једном рјечнику којим располажемо. Стога нам је преостало да рјешење тражимо у постојећој литератури. Тако смо, рецимо, установили шта значи ријеч "и н-тер е с а н". Примјери са 382, 460, 466. и 536. показују да ју је Нестеров исправно објаснио као "соучастник" (9, 26). Међутим, о архаизму "д е б о ш а н" нисмо нигдје ништа нашли. Знамо само да се ради о посуђеници из прве половине XVIII вијека (15). Сва три примјера преведена су код нас (20) различито: разуздан (94), пијанац (178) и разбијач (395).

Додајмо да се понекад за означавање групе људи дају архаизми-позајмице из Петрова доба. Овдје ћемо споменути ријеч "к о н с и л и ј", коју Толстој објашњава на 229. страни:

Диверсия под Азов решена была на военном совете, или консилиии... На консилиии много думали, - на кого оставить Москву?

У ствари, писац прво даје руски израз "военный совет", а затим узима посуђеницу "консиллий", којом се касније слободно користи.

4. Називи просторија

О ријечи "трактир" већ смо нешто говорили. Узета је из полског. У роману ћемо је наћи у двије варијанте - трактир и трактир:

Какой-то человек в фартуке появился в освещенной двери трактира... (260). В Амстердаме ко мне ходила одна, из трактира, - врунья, прыткая, - но ничего... (579).

Има још низ ријечи којима Толстој означава неки простор или просторију. Тако је одаја за стражу "кордегардия" (163), фризерска радња "цирюльня" (443-2), изложба ријеткости "кунсткамера" (365, 535), а тврђава "фортеция" (445, 536).

Од придјева наведимо два: "п а р т и к у л я р н ы й" - штатский, гражданский (374, 618) и "ц и в и л ь н ы й" - штатский, гражданский (390).

Поред ријечи које су у руски језик дошле у првој половини XVIII стољећа роман "Петар Први" садржи и архаизме што су ушли у језик у неким другим периодима његове историје а употребљавали су се у вријеме владавине Петра I. Један од њих је "п а р с у н а" (62, 513), који одговара савременој ријечи "портрет", такође страног поријекла (322, 513, 532-2, 533, 536, 634, 647). Разлоге употребе архаизма умјесто савременог еквивалента Степанова објашњава овако: "У неким случајевима одустајање од коришћења позајмице која се слободно употребљавала у савременом језику води примјени застарјеле ријечи у истом значењу" (18, 272).

Ту су и "к а м р а д" - друг, пријатељ (478, 568, 573), "к у а ф ю р а" - фризура (621), "м а ш к е р к а" - маска (286), "э ф и о п" - црнац (92) итд.

Стилизационим поступком Толстој је успио показати како је почетком XVIII вијека дошло до снажног утицаја западноевропских језика на руски и до чега је довела "европеизација језика". У дјелу се јасно виде основне карактеристике овога процеса. Језик се квантитативно обогаћује новим посуђеницама; у све сфере живота продире нови израз; стране ријечи, понекад само привремено, истискују домаће, а у неким случајевима чврсто се укорјењују у језику, чинећи са русизмима синонимске парове и низове; у руски продиру изрази из језика са којима је руски имао додицаја (холандског, њемачког, француског, енглеског; 8, 131), језички контакти су веома живи и интензивни. Тако стилизацијом Толстој успијева да створи слику страног утицаја на језик Петрова времена, презентирајући мозаичком техником оно суштинско и најупечатљивије. Посматрајући издвојено, изгледа да се у томе претјерало и да је роман претрпан застарјелим посуђеницама. Међутим, прво, треба имати у виду да роман има више од 660 страна и да су страни елементи, као и они црквенословенски и староруски, у односу на савремену лексику, сликовито казано, острвца у великом океану. Друго, мноштво позајмица с почетка 18. стољећа условило је и њихово релативно обиље у дјелу. И треће, када се говори о квантитету, треба водити рачуна о томе да се већина застарјелих страних ријечи налази у историзацији, док је отприлике једна трећина у оквиру стилизације. На овај други дио мисли и Алпатов када каже да су позајмице са Запада ("варваризми") у роману малобројни, али довољно т и п и ч н и случајеви (1, 219). "Умећу се они у текст код А. Толстоја обично непримијетно, опрезно, тактично, без посебног истицања, што се може видјети, нарочито, из низа примјера..." Мамајев истиче да увођењем страних ријечи писац не оптерећује језик јунака (8, 131).

Алексеј Толстој није изгубио из вида и запоставио једну појаву што је почетком XVIII ст., а и касније, била веома карактеристична у језичком изразу припадника неких друштвених слојева и за коју бисмо могли рећи да је била попутна у односу на употребу страних ријечи. Наиме, плавање рускога језика позајмицама, условљеним неопходношћу именовања свега новог што се појавило ("Већина тих позајмица са Запада била је неопходна и диктирана је

битним потребама развитка у Русији армије, економије, културе"; 11, 139), пратила је тенденција преузимања страних назива и за појмове који су већ имали домаћа, руска имена. С једне стране, то је у извјесном смислу значило богаћење језика (човјек је сада на више начина могао изразити исту мисао), па тако и ми гледамо на синониме из споменутих парова и низова. С друге стране, ова тенденција временом се изродила у помодарство, у моду употребе ријечи, што је Толстој показао, а понекад и исмијао, на више мјеста. У роману се види како је помодни, западни манир понашања, опхођења и комуникације пренијет и на језик, па су поједина лица, слијепо прихватајући све страно, без икакве мјере и критичког односа, непотребно инсистирала на превеликој употреби страних "помодних" ријечи и често испадала смијешна. Писац је, истиче Алпатов, у роману одразио ону сувишност у употреби варваризама која се испољила у језичком стилу високих друштвених слојева, што су упали у крајност у заносу од "европског политеса" (1, 220). не без ироније, наставља Алпатов, опонаша А. Толстој у говору неких својих јунака типичну мјешавину страног с домаћим, преплитање "француског с нижеградским". За њега веома комично изгледа, на примјер, Сањка Бровкина за вријеме пријема гостију ("Презанте мово младшего брата Артамошу") или колоритна сцена јутарње препирке бољара Бујносова са својим кћерима:

Чего-то кофей не хочу сегодня. Прохватило на крыльце, что ли... Мать, принеси крепкого.

У вас, фатер, один разговор каждое утро - водки, - сказала Антонида, - когда вы только приучитесь...

За илустрацију неоправдане љубави према страним ријечима Матвејев узима први Алпатовљев примјер и за њега каже да је комични ефекат добијен спајањем француске ријечи "презанте" (представљати, упознавати некога) са простонародним "мово" (8, 131). Узрок овоме мијешању стилова он налази баш у помодарству.

И код других аутора наћи ћемо сличне примјере. Рецимо, Пауткин наводи случај трапезника П. А. Толстоја - дипломате који је дуго живио у иностранству, преузимајући манире салонског живота и говора, па му је језик хладан и безличан те подсјећа на лош превод с францускога (11, 139). Пауткин напомиње да романописац читаоцу даје до знања да је жаргон што је био у рађању карактеристичан само за врхове племићног друштва. "Уосталом и овдје А. Толстој континуирано проводи принцип индивидуализације. Најближи Петров саборац кнез-кесар Ромодановски, који је сачувао у домаћем животу њему драге обичаје руске старине, далек је од ове склоности према употреби неологизама - он говори једноставно, на руском. Не цијени их ни Мењшиков, који је дошао из народа, мада као човјек што је у великом и блиском кантакту са Петром не може потпуно без њих".

Видјели смо да је поступком стилизације створена разноврсна синонимија. Споменули смо само неке синониме (виктория - победа, конфузия - поразение - замешательство, армисциция - перемирие, политес - галант - етикет,

сикурс - нападение, баталня - бой - битва, ассамблея - бал, прожект - проект, багинет - штык, интересан - соучастник, комедиант - актер, цирюльник - парикмахер - куафер, консилий - военный совет, патикулярный - цивильный, парсуна - портрет...), а сигурно их има далеко више. Овдје треба напоменути да смо у анализи највише говорили о томе како је опонашан утицај страних језика на руски у Петрово доба, док смо скромно споменули да су у стилизациони поступак укључене и ријечи што су у ранијим периодима дошле из других језика, почетком XVIII в. активно се употребљавале, а касније постале пасивни дио руске лексике. У односу на претходне њихов је број далеко мањи. Ипак, и оне су стварале синонимију (парсуна - портрет, камрад - друг, товариш). итд.).

Ови синоними нису згуснути у поједине одломке, главе или поглавља, нити су уношени само у језик јунака романа, него су разбацани по читавом дјелу, укључени и у монолог и у дијалог. У неким случајевима писац је употребљавао једне до других русизме и посуђенице. Алпатов овај пишчев поступак назива дублирањем и каже: "Понекад овдје сусрећемо карактеристичан за језик почетка XVIII вијека метод дублирања када се упоредо са новом страном ријечју одмах до ње ставља њен старуруски синоним. На примјер: 'Армисциция, сиречь унятие оружия на время...'; 'На военном совете или консилии...'..." (1, 220).

Овакве лексеме Пауткин назива "ријечи-двојници", а њихово коришћење објашњава на сљедећи начин: "У случајевима таквог блиског сусједства савремена ријеч као да 'чини нешкодљивим', слаби дјејство архаизма употријебљеног напоредо с њом" (11, 148). Тиме, сматра он, Толстој рјешава још један важан умјетнички задатак - приказивање историјског кретања језика и, нарочито, сликање несрећености карактеристичне за литерарни језик Петрове епохе, врења у области лексике, граматике, изговора итд., повезаним са рушењем старих стилских норми и образовањем нових стилова.

Већина од наведених архаизама позната је или се њихов смисао по контексту може одредити. Мањи дио је неразумљив, па писац прибјегава појашњавању - описно или употребом адекватног савременог синонима. "Понекад, уводећи нову ријеч, А. Н. Толстој је не објашњава директно, већ постепено разоткрива њен садржај..." (24, 6).

Неки употријебљени архаизми (као "парсуна") коришћени су зато што њихови савремени парови ("портрет") нису улазили у састав језика Петрова времена (16, 319).

Код Степанове налазимо интересантно запажање да се стилски поступци коришћења застарјелих ријечи у језику романа ослањају не само на специфичне појаве у употреби тих ријечи у језику почетка XVIII в., него дјелимично одражавају и оне које се могу сматрати каснијим, које нису непосредно повезане с оним хронолошким оквирима у којим су смјештени догађаји из романа (17, 85). Она истиче да се коришћење одређених ријечи у језику романа не подудара увијек са њиховом употребом у документима епохе. Као примјер

наводи и ријеч "ассамблея" и каже да је наредба о увођењу "ассамблеи" изашла 1718. године, а радња романа завршава се 1704. Међутим, у књизи Биражкове (3, 344) при објашњавању ове ријечи спомињу се и ранији датуми (1699, 1705, 1706, 1710), па нам се чини да овај примјер није баш добро одабран. Међутим, у разматрању стилизације нису толико битна историјска неподударања, одступања од повијесне истине.

Пошто се ради о страним ријечима, интересантно је како у роману говоре странци. Толстој нигдје не прибјегава језичкој фотографији, натурализму, истиче Додонова (5, 9-10). Његови странци готово у свим случајевима говоре на руском па ипак у свакој њиховој ријечи, у свакој црти њихова говора осјећа се неруско поријекло.

Увођењем посуђеница у роман Толстој је заокружио стилизациони поступак примијењен у роману на лексичком плану, чиме је и овдје доказао да се одговарајућим стилизационим поступком може дочарати језичко стање и неких далеких епоха.

кафедр русског језика и литературе пединститута 1960-1961. Л., 1963, с. 125-138.

20. Толстој А. Н. Петар Први. Роман у три дијела. Превео Стјепан Крањчевић. Ново покољење, 3., 1950.

21. Толтсой А. Н. Петр Первый (роман). Художественная литература, Л., 1971.

22. Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. - Изд. 2-е, испр. и доп. Изд-во Харьковского ун-та, Харьков, 1968.

23. Шкляревский Г. И. История русского литературного языка: первая половина XVIII века. - Изд Харьковского ун-та, Харьков, 1968.

24. Кононова В. И. Из наблюдений над языком романа А. Н. Толстого "Петр Первый". - Русский язык в школе, М., 1973, N 3-4.